

В.В. Отрощенко

ОСТАННЯ СТАТТЯ ОЛЕКСІЯ ІВАНОВИЧА ТЕРЕНОЖКІНА

Статтю присвячено актуальній проблемі класифікації, типології та хронології клепанних казанів до якої періодично повертався О.І. Тереножкін. Він довів, що такі казани виготовлялися за доби пізньої бронзи, позначив їх періодизацію та вилучив ці артефакти з контексту киммерійської археології. Його концепція лишається актуальною й опинилася нині в центрі дискусії, напружуючи старих і нових опонентів.

Ключові слова: Тереножкін, Бочкарьов, Демиденко, клепані бронзові казани, доба пізньої бронзи, «киммерійський» казус.

Драматичні події останніх місяців життя Олексія Івановича збіглися у мене зі завершенням підготовки до захисту кандидатської дисертації та важкою хворобою батька, що помер за тиждень до захисту. 13 травня автор цих рядків таки захистився, а за тиждень по тому не стало й мого наукового керівника. Наша остання зустріч у його оселі мала місце 9 квітня 1981 року й почалася з обміну текстами. З мого боку це був шойно надрукований автореферат, а вчитель одарив дисертанта каталогом «Die Hallstattkultur. Früform europäischer Einheit» зі своєю статтею «Die Kimmerier und ihre Kultur» [Terenožkin, 1980]. Зважаючи на меморіальний характер конференції наводжу текст автографа Олексія Івановича: «Счастлив подарить свою статью в этом каталоге дорогому, милому Отрощенко Виталию Васильевичу в день, когда он дал мне свой автореферат диссертации. А. Тереножкин 9 апреля 1981 г.». Далі ми обговорили технічні аспекти майбутнього захисту. Між іншим, Олексій Іванович заговорив про поганий стан здоров'я й втрату інтересу навіть до археології. Ну, тут він мабуть дещо перебіль-

шив, позаяк за кілька хвилин згадав про статтю «Ягорлыцкий котел», надіслану до Москви. Свідомий важливості цього тексту його автор хотів бачити своє дітище в друкованому форматі. Не склалось.

Названа стаття вийшла наступного року й досі не втратила актуальності [Тереножкін, 1982]. Вона відрізняється чіткістю викладу та бачення діб пізньої та фінальної бронзи, киммерійського та ранньоскіфського періодів, ставши дороговказом для дослідників проблеми клепанних казанів. Проте, її видали під рубрикою «Заметки» й дослідники, загалом, користувались нею як публікацією яскравого артефакту. Його ж зауваження щодо датування та ймовірної культурної належності клепанних казанів практично ігноруються чи ставляться під сумнів дослідниками нового тисячоліття.

Роль Олексія Івановича у вивченні клепанних казанів стане виразнішою на тлі стислого огляду історії вивчення проблеми. Відправним у їх вивченні став 1928 р., коли відповідні публікації з'явилися у Варшаві [Antoniewicz, 1928, tab. XXX] та Москві [Городцов, 1928, с. 246—259; Гольмстен, 1929, с. 133, рис. 46]. Тоді В. Городцов у статті «К вопросу о киммерийской культуре» долучив до неї групу артефактів доби пізньої бронзи. Був серед них і казан на конічному піддоні, знайдений на межі Таврійської та Херсонської губерній, який дослідник вперше порівняв з ліпними горщиками [Городцов, 1928, с. 56, рис. 8]. Так прикметник «киммерійський» приклеївся до цього типу металевого посуду. Невдовзі М. Макаренко примножив коло клепанних казанів за рахунок випадкових знахідок з с. Михайлівка на Херсонщині та Таращі в Надроссі, розглядаючи їх у контексті контактів між Скіфією та Галь-

штатом. Він же порівняв казан з Михайлівки з конкретним типом керамічного посуду: «... la forme d'un vase ukrainien nommé "makitra"» [Makarenko, 1930]. Серію керамічних «макітр» нещодавно виявлено в будівлі 2 (виробничого призначення) на поселенні рудокопів та ливарників Червоне Озеро 3 біля гірничих виробіток Картамиша (с. Новозванівка Попаснянського р-ну Луганської обл.). У них, зокрема, здійснювали збагачення водою видобутої мідної руди, що засвідчує зцементований рудний концентрат на дні однієї з макітр [Бровендер та ін., 2010, с. 98—99, рис. 9, 8, 11, 13].

Етапною стала розробка теми казанів у монографії О. Кривцової-Гракової, де їхнє місце було окреслене в системі пам'яток пізньої бронзи та зрубної культури. Дослідниця оперувала вже 5 артефактами й, розвиваючи ідеї В. Городцова та М. Макаренка, аргументувала морфологічну схожість між клепанними казанами та кубками на конічному піддоні зрубної культури. Поза тим, вона відзначила зв'язок між стрічковою технологією формовки великих посудин зрубної культури та виготовленням кованих казанів зі стрічок (штаб) металу. Проте, появу кубків на конічному піддоні та валиків на кераміці дослідниця вже вважала зворотнім впливом металевих посуду на керамічний [Кривцова-Гракова, 1955, с. 43—44, с. 133—135; рис. 10, 9, 10; 31, 1]. Показово, що О. Кривцова-Гракова не називала ці казани «кіммерійськими», пов'язуючи зрубну культуру з генезою скіфів.

Перу О.І. Тереножкіна належить перша узагальнююча праця щодо клепанних казанів, видана у Відні. Зважаючи на брак комплексних знахідок дослідник обмежився попередніми висновками щодо належності клепанних казанів до зрубної культури та встановив їхній вік «не ... моложе белозерской ступени» (XII—IX ст. до н. е.) [Terenožkin, 1962, S. 276]. Верхню хронологічну межу він обґрунтував тим, що в казані, знайденому на межі Таврійської та Херсонської губерній, окрім зливків металу, знайдені ще й кельти. Останні ж вийшли з ужитку в IX ст. до н. е. Таким висновком Олексій Іванович фактично опускав такі казани за межі кіммерійського періоду в добу пізньої бронзи. Але його аргументована думка так і не була почута. Чи не тому, що пролунала німецькою мовою та відчутно дисонувала з кіммерійським мейнстрімом в інтерпретації клепанних казанів з Надчорномор'я?

Новим поштовхом у цьому напрямку стала стаття Є. Крупнова «Кіммерійці на Северном Кавказе», де згадується клепанний казан, знайдений на р. Ешкакон [Крупнов, 1958, с. 191]. У заголовках публікацій наступних казанів з Північного Кавказу фігурують «кіммерійський час» [Мінаєва, 1969, с. 171] чи «кіммерійське поховання» [Нечитайло, 1975, с. 50]. Маківкою кіммерійського дискурсу щодо казанів

стала узагальнююча стаття В. Бочкарьова «Кіммерійські казани», де, всупереч висновкам О. Тереножкіна, клепанні казани були датовані VIII—VII ст. до н. е. [Бочкарьов, 1972, с. 66—68]. Традиція пізнього датування клепанних казанів йде не лише від В. Городцова, але й польських (В. Антоневиц, Т. Вегржанович) та українських (М. Макаренко, Б. Шрамко) дослідників. За ними пішов В. Бочкарьов, знаючи вже про відкриття А. Нечитайло. Дослідник розділив казани на «тюльпаноподібні», «горшкоподібні», круглоденні з уступчастим горлом, «яйцеподібні», ігноруючи форму денць, за винятком третьої групи [Бочкарьов, 1972, с. 65, рис. 2]. Показово, що назви всіх груп асоціюються з конкретними формами ліпної кераміки доби бронзи.

Олексій Іванович у монографії «Кіммерійці» різко відреагував на спробу В. Бочкарьова занурити клепанні казани в кіммерійську добу, опустивши час появи їх у середину II тис. до н. е. на підставі знахідки такої посудини в п. 2 кург. 4 біля ст. Суворовської на Ставропіллі [Нечитайло, 1975, с. 51—54; рис. 2—5; Тереножкін, 1976, с. 163—164]. Жодного клепаного казана в «Кіммерійцах» немає. Для останньої відповіді опонентам О. Тереножкін використав знахідку клепаного казана неподалік від Ягорлицького поселення ремісників на Херсонському узбережжі Чорного моря. Автор зазначає, що коли в культурній атрибуції клепанних казанів дослідники одностайні, пов'язуючи їх з ареалом зрубної культури, то в питаннях датування та походження їх лишаються істотні розбіжності. Він послідовно підтримував точку зору О. Кривцової-Гракової щодо місцевої (зрубної) генези таких казанів, спростувавши аргументи польського колеги В. Антоневица щодо походження їх від італійських та гальштатських клепанних посудин IX—VIII ст. до н. е. [Тереножкін, 1982, с. 220]. При цьому О. Тереножкін наголошує на глибшому віці надчорноморських казанів, що автоматично знімає можливість західних запозичень у технології їхнього виготовлення.

Принципово обстоюючи ранній вік клепанних казанів, Олексій Іванович зіткнувся з тандемом знаних фахівців металу доби пізньої бронзи в особі В. Бочкарьова та О. Лескова, що склався на середину 1970-х рр. Шкода, що жертвами цього зіткнення стали, зрештою, казани. Через розбіжності у датуванні їх немає як у кіммерійській монографії О. Тереножкіна, так і в каталозі металу доби пізньої бронзи з Надчорномор'я, підготовленого опонентами [Leskov, 1981]. Відсутні вони й у докторській монографії видатного металознавця доби палеометалів Є. Черниха, присвяченій цьому ж регіону [Черных, 1976]. Остання стаття О. Тереножкіна окреслила вихід з цієї безглуздої ситуації.

Розв'язуючи проблему періодизації та датування клепанних казанів дослідник сперся на

«замечательный комплекс вещей» зі станиці Суворовської, згадуваний вище [Нечитайло, 1975, с. 50—58]. Аналіз супроводу дозволив йому підтвердити коректність аналогії речовому матеріалу, запропонованих А. Нечитайло, й наголосити на необхідності поглибити дату цього комплексу на 200 років, до середини II тис. до н. е. Відповідно він припустив, що плоскодонні банкуватого типу казани з Суворовської та Старомихайлівки є найстарішими для зрубної культури [Тереножкін, 1982, с. 220]. Паралельно О. Кузьміна вказала на аналогії клепанним казанам півдня Східної Європи в шахтових усипальницях кола «А» Мікен, датувавши їх кінцем другої чверті II тис. до н. е., тобто XVI ст. до н. е. [Кузьміна, 1978, с. 21—23].

Ця поправка змусила Олексія Івановича до наступного кроку — датуванню групи казанів, виготовлених у комбінованій техніці клепання та литва (Лапас у Астраханській обл., Дикий Сад у Миколаєві та Ягорлицький) до сабатинівської сходинок зрубної культури [Тереножкін, 1982, с. 222—223]. Полемізуючи з В. Бочкарьовим та О. Лесковим, а останній відносив названі казани «к самому кінцю білозерського етапу» (IX—VIII ст. до н. е.) [Лесков, 1975, с. 40—41], О. Тереножкін заперечив можливість виготовлення їх не лише за кіммерійської доби, але на білозерській сходинці зрубної культури (XII—X ст. до н. е.). Він справедливо зауважує, що виготовлення таких масивних виробів як казани в умовах гострої нестачі сировини за доби фінальної бронзи навряд чи було можливим [Тереножкін, 1982, с. 223].

Такими спостереженнями та висновками Олексій Іванович блискуче пов'язав феномен клепанних казанів з піковим періодом металовиробництва за доби пізньої бронзи, аж на 300 років віддаленим від історичної доби в Надчорномор'ї, пов'язаної з кіммерійцями. Відтоді стало геть незручно називати ці казани кіммерійськими. Реакцію на цю статтю не можна вважати жвавою. Відгукнувся хіба-що автор у розділі «Білозерська культура» з відомої колективної монографії, де розвинув тезу О. Тереножкіна щодо малої ймовірності виготовлення клепанних населенням згаданої культури [Березанская и др., 1986, с. 141]. Автори цієї книги практично демонтували зрубну культуру О. Кривцової-Гракової, обґрунтовано виокремивши з її «тіла» багатоваликівної кераміки, сабатинівську та білозерську культури. Проте в характеристиці культур доби пізньої бронзи (зрубна, сабатинівська) знову не знайшлося місця для таких шедеврів ковальської справи як клепані казани. Схоже, що науковий загал чекав нових закритих комплексів з казанами й, зрештою, дочекався.

1989 р. А. Плахов дослідив п. 16 на ґрунтовому цвинтарі Комсомольське в Харабалінському р-ні Астраханської обл. РФ, де в комплексі

з лобойківським металом (ніж-кинджал з наміченим упором, бритва з плоским ребристим упором) стояв бронзовий клепанний казан на конічному піддоні. В. Бочкарьов люб'язно познайомив автора з цим комплексом ще до публікації його в Берліні [Boroffka, Sava, 1998, S. 74, Abb. 47, 1—9]. Відкриття в Комсомольському підтвердило періодизацію кованих казанів, запропоновану О. Тереножкіним і спонукало до групування клепаного посуду доби пізньої бронзи на плоско-, конічно- та круглодонний [Отрощенко, 1997, с. 16—17]. Перші дві групи спираються на реперні поховання — Суворовське та Комсомольське, відповідно. Понад те, звернено увагу на широтне розташування казанів на піддоні двома ланцюжками на мапі — лісостеповим (від Волині до Башкортостану) та степовим, надморським (від Дністра до Волги). Зважаючи на розрив північного (лісостепового) ланцюга поміж Дніпром та Волгою автор припустив появу в ньому казанів другої групи з часом [Отрощенко, 1997, с. 16]. Знахідки під Лубнами на Сулі (Полтавщина) та в Борисоглібську на Хопрі (Вороніжщина) за якихось 20 років матеріалізували таке припущення [Клочко, 2007, с. 31, рис. 1]. Харківські тези були розгорнуті в статті [Отрощенко, Тупчієнко, 2005, с. 176—184, рис. 9]. На той час увага до клепанних казанів поживавилася у зв'язку з наступними комплексними відкриттями, зокрема в Казахстані [Куш и др., 2016, с. 208, рис. 5, 1—7]. Нарешті виявлено клепанний казан (біметалевий зі залізним вінцем) у похованні новочеркаського типу з кіммерійською стелою на Бельмак-Могилі в Надазові [Самар, Антонов, 1996, с. 63—67, рис. 41, 2, 3]. Проте він технологічно та морфологічно відмінний від усіх казанів доби бронзи, будучи схожим на велику пательню.

Наступна класифікація казанів, запропонована С. Демиденком, теж базується на таких ознаках, як наявність чи відсутність піддону, але вже в поєднанні з формою корпусу. Її створено за методикою, розробленою для савромато-сарматських казанів VI—III ст. до н. е., й вона включає: 1) тип — який визначається поєднанням ознак, що описують форму корпусу й піддона; 2) варіант — поєднанням ознак, що описують форми корпусу й форми ручок; 3) підваріант — наявність орнаменту [Демиденко, 2005, с. 95—100]. Дослідник розділив клепані казани на 6 типів, датуючи їх від кінця XVI — до початку VII ст. до н. е., тоді як О. Тереножкін не виводить цей процес за межі чотирьох віків (XV—XII ст. до н. е.).

Важливо, що С. Демиденко бачить у плоскодонних казанах (Суворовський, Старомихайлівка) копії мікенських кратерів датуючи їх кінцем XVI—XIV ст. до н. е. [Демиденко, 2005, с. 102]. Тому вони зараховані до найбільш ранніх (тип I). Середню позицію у класифікації зайняли казани Домашка (тип II) та Антоніни,

ОАМ, Поділля і Тараша (тип III). До найпізніших відносить посудини IV—VI типів, які він вважає скопійованими з литих екземплярів VIII — початку VII ст. до н. е. (IV тип — Лапас; V тип — Іванівський, Дикий Сад, Ягорлицький і, можливо, Булгар). Казан із Новопавлівки, що без піддону, зарахований до останнього VI типу [Демиденко, 2005, с. 95—102, рис. 2, 3, 6, 7].

Загалом, щодо запропонованої класифікації С. Демиденка можна сказати, що вона не містить заявленої повної технологічної інформації, так само як і в розробках попередників. Будучи фахівцем з археології раннього залізного віку, він не вельми орієнтується в реаліях епох пізньої та фінальної бронзи. Поза його увагою лишився комплекс з Комсомольського, на той час виданий у Берліні та перевиданий у Києві й датований XIV—XIII ст. до н. е. [Отрощенко, 2001, с. 161—162, 279, мал. 33, 1—9]. С. Демиденко датує казани з конічним піддоном VIII — початком VII ст. до н. е., посилячись на ранню статтю В. Бочкарьова та з певністю, що вони копіюють перші зразки литих казанів скіфо-савроматської доби. Продуктування клепанних казанів у нього займає мало не 1000 років (кінець XVI — початок VII ст. до н. е.) [Демиденко, 2005, с. 102].

Грунтовнішою є друга класифікація казанів В. Бочкарьова, побудована на урахуванні 18 ознак, що дозволяють сформувати три групи [Бочкарев, 2010, с. 188—195; рис. 5]. Її вадою, що практично нівелює переваги витонченої типології, є ігнорування хронологічних напрацювань попередників (О. Тереножкін, В. Отрощенко, С. Демиденко), які обґрунтували ранню хронологічну позицію плоскодонних казанів щодо ємностей з конічним піддоном. Для цього В. Бочкарев пропонує підтягти Суворовський комплекс до Комсомольського, що входить до Лобойківсько-Дербеденівської зони металообробки, й синхронізувати різночасові клепані казани [Бочкарев, 2010, с. 195—207]. Але ж ці комплекси роз'єднують у часі різні традиції металообробки (північнокавказька проти лобойківської) та хімічний склад металу (миш'якові бронзи проти олов'яних). Вироби з Суворовської за формами знарядь праці та присутністю миш'яку в сплаві тяжіють ще до перехідного періоду від середньої до пізньої бронзи, часу формування бережнівсько-маївської зрубної культури (БМЗК), а вироби з Комсомольського репрезентують заключний період названої культури — переддень переходу до періоду фінальної бронзи з численними аналогіями в сабатинівській культурі, що засвідчують матеріали зі Степового (розкопки І. Шарафутдінової). До того ж, археологи Слобожанщини зробили важливе стратегічне спостереження: поховання на ґрунтовому цвинтарі Червоний Шлях, віднесені до другого періоду БМЗК, прорізували культурний шар першого періоду цієї культури до якого можна відносити поховання з ка-

заном з Суворовської [Буйнов, Дегтярь, 2005, с. 110].

О. Тереножкін послідовно обстоював ранній вік плоскодонних кованих казанів, вказуючи, зокрема, на бронзовий ніж з Суворовської, «свойственный по форме ножам катакомбной культуры», сейминсько-турбінську аналогію чаші та зіставляючи суворовське тесло з теслами Костромського скарбу [Тереножкін, 1982, с. 221]. В. Бочкарьов оголошує ранні аналогії ключовим речам з Суворовського комплексу, запропоновані А. Нечитайло та О. Тереножкіним, безперспективними, хоча й сам вказує на аналогії чаші з катакомбних та лолінських поховань, теслу — в Костромському скарбі, а стамесці — з тих-таки «безперспективних» сейминсько-турбінських комплексів [Бочкарев, 2010, с. 196, 200]. Аби хоч якось синхронізувати Суворовський та Комсомольський комплекси дослідник відкидає мікенські аналогії плоскодонним клепанним казанам як віддалені й начебто «чужі». Чи не тому, що Мікени (комплекси шахтових усипальниць кола «А») підтверджують датування О. Тереножкіна, а не В. Бочкарьова?

Загалом, дослідження С. Демиденка та В. Бочкарьова поєднує дещо зверхнє ставлення до текстів Олексія Івановича. Перший з них вважає, що останню статтю корифея української археології можна лише «сговорками» розглядати в качестве своеобразного итога по проблемам изучения «киммерийских» котлов». Втім, припускається «сговорок» сам критик, приписуючи корифеєві датування казанів від XV до X ст. до н. е., тоді як О. Тереножкін востаннє датував їх від середини II тис. до XII ст. до н. е. До того ж в посиланні на статтю чомусь фігурує «Тереножкін В.С.» [Демиденко, 2005, с. 94].

В. Бочкарьов якось обходить увагою періодизацію казанів, запроповану Олексієм Івановичем та його аргументи на користь того, що такі ємності не могли продукуватись у білозерській час. Публікуючи російській переклад першої своєї статті по казанам він не лише бере в лапки прикметник «киммерийський», але й самих киммерійців, що автору культової монографії «Киммерийці» навряд чи сподобалося б. Замість слова «Степ» у перекладі вже фігурують «южнорусские степи» [Бочкарев, 2010, с. 180—185].

У зіставленні згаданих реперних комплексів В. Бочкарьов нівелює аспект поховального ритуалу, вважаючи, що для доби пізньої бронзи він нібито й не є культурною ознакою, а тому зв'язок казанів зі зрубною культурою не такий вже й незаперечний [Бочкарев, 2010, с. 196]. Мушу зазначити, що Суворовське поховання відповідає параметрам раннього бережнівського горизонту поховань зрубної культури (прямокутна яма, середній стан зібраності небіжчика, лівий бік, східна орієнтація [Качалова, 1978,

с. 72—73, рис. 1]. У Комсомольському маємо позицію на правому боці, орієнтацію на північний схід, за збереження форми ями. Останній ритуал показовий для поховань другого періоду БМЗК з керамічними кубками на піддонах, що могли бути взірцями при виготовленні клепанних казанів аналогічного силуету [Отрощенко, 2009, с. 161—162, 279, мал. 33, 1—9]. Такі поховання синхронізуються з комплексами розвиненої сабатинівської культури, на що й вказував О. Тереножкін в останній статті.

Наступний пункт незгоди з В. Бочкарьовим полягає в намаганні просунути час виготовлення казанів на конічному піддоні в білозерську культуру й час. Як переконливий аргумент на користь такого бачення дослідник наводить глиняну репліку казана банкуватої форми з вертикально поставленими ручками та позначеним валиком під вінцем з поселення білозерської культури Чобручі I в Республіці Молдова [Бочкарев, 2010, с. 207, рис. 8, 9]. Але ж автори публікації вказують на багатощаровість пам'ятки, та наявність у розкопі помітної серії банкуватого посуду з високо поставленим валиком, чужої білозерській кераміці. Вони називають її «сабатинівською архаїкою» [Агульников, Чеботаренко, 1990, с. 95, рис. 1, 9; 2, 4, 6, 7, 10]. Присутність сабатинівської кераміки не дозволяє вважати Чобручі I чистим комплексом білозерської культури й доточувати до неї дійсно унікальну керамічну репліку казана. Досі клепані казани в контексті пам'яток білозерської культури не виявлені.

Гострота сучасної дискусії доводить, що стаття О. Тереножкіна «Ягорлицький котел» не втратила актуальності й понині. У цьому збірнику є стаття Т. Гошко, присвячена нюансам технології виготовлення Ягорлицького казана. Запропоновані ним періодизація та хронологія кованих казанів лишаються все ще актуальними та все ще напружують старих і нових опонентів. Розмаїті типології цих казанів звичайно ж мають право на життя, але їх варто обов'язково перевіряти стратиграфією та хронологією реперних комплексів, до чого й закликав Олексій Іванович.

Агульников С.М., Чеботаренко Г.Ф. Поселение белозерской культуры Чобручи // Археологические исследования в Молдавии в 1985 г. — Кишинев, 1990. — С. 90—99.

Березанская С.С., Отрощенко В.В., Чердиченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. — К., 1986. — 166 с.

Бочкарьов В.С. Киммерийські казани // Археологія. — 1972. — Вип. 5. — С. 63—68.

Бочкарев В.С. О металлических котлах эпохи поздней Бронзы Восточной Европы // Бочкарев В.С. Культурогенез и древнее металлопроизводство Восточной Европы. — СПб, 2010. — С. 185—209.

Бровендер Ю.М., Отрощенко В.В., Пряхін А.Д. Картамиський комплекс гірничо-металургійних пам'яток бронзового віку в Центральному Донбасі // Археологія. — 2010. — № 2. — С. 87—101.

Буйнов Ю.В., Дегтярь А.К. Грунтовый могильник позднего бронзового века Червоный Шлях-1 в бассейне Северского Донца // Вісн. ХНУ ім. В.Н. Каразіна. — Харків, 2005. — № 701: Історія. — Вип. 37. — С. 110—119.

Гольмстен В.В. Археологические памятники Самарской губернии // Тр. секции археологи РАНИОН. — М., 1929. — IV. — С. 123—133.

Городцов В.А. К вопросу о киммерийской культуре // Тр. секции археологи РАНИОН. — М., 1928. — II. — С. 46—60.

Демиденко С.В. К вопросу о происхождении клепаных «киммерийских» котлов Северного Причерноморья // Древности Евразии: от ранней бронзы до раннего средневековья. Памяти В.С. Ольховского. — М., 2005. — С. 93—103.

Качалова Н.К. Ранний горизонт срубных погребений Нижнего Поволжья // СА. — 1978. — № 3. — С. 69—79.

Клочко В. З археологічних матеріалів колекції «ПлаТар». Лубенський скарб // Пам'ятки України: історія та культура. — К., 2003. — Ч. 4. — С. 30—37.

Кривцова-Гракова О.А. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы // МИА. — 1955. — № 46. — 168 с.

Крупнов Е.И. Киммерийцы на Северном Кавказе // МИА. — 1958. — № 68. — С. 176—195.

Кузьмина Е.Е. Связи евразийских степей и Средиземноморья во второй четверти II тыс. до н. э. // Древние культуры Поволжья и Приуралья. — Куйбышев, 1978. — С. 21—23 (Науч. тр. КуйБГПИ. — Т. 231).

Куц Г., Джумабекова Г., Демиденко С., Базарбаева Г. Клад эпохи поздней бронзы с клепаным сосудом из Восточного Казахстана // Tyragetia. Archeologie. Istorie. Antică. — 2016. — Vol. X (XXV), nr. 1. — С. 201—210.

Лесков А.М. Заключительный этап бронзового века на юге Украины: Автореф. дис. ... докт. ист. наук. — М., 1975. — 72 с.

Минаева Т.М. Нова знахідка казана киммерийського часу // Археологія. — 1969. — Т. XX. — С. 171—173.

Нечитайло А.Л. Про одне з найдавніших киммерийських поховань // Археологія. — 1975. — Вип. 15. — С. 50—58.

Отрощенко В.В. До питання про класифікацію та культурну належність клепанних казанів // Проблеми історії та археології України: Тези доп. — Харків, 1997. — С. 16—17.

Отрощенко В.В. Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення). — К., 2001. — 290 с.

Отрощенко В.В. Найпізніші поховання бережнівсько-маївської зрубної культури // Проблеми гірничої археології: Матеріали VII міжнар. Картамиського польового археол. семінару. — Алчевськ, 2009. — С. 114—126.

Отрощенко В.В., Тупчійко М.П. Бронзові клепані казани та Донецький гірничо-металургійний центр // Проблеми гірничої археології: Матеріали VII міжнар. Картамиського польового археол. семінару. — Алчевськ, 2009. — С. 176—184.

Самар В.А., Антонов А.Л. Отчет об археологических исследованиях Восточной археологической экспедиции ЗОИОПИК в 1996 г. / НА ІА НАН України. — 1996/89.

Тереножкін А.И. Ягорлицький котел // СА. — 1982. — № 2. — С. 218—223.

Тереножкін А.И. Киммерийцы. — К., 1976. — 208 с.

Черных Е.Н. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР. — М., 1976. — 302 с.

Antoniewicz W. Archeologia Polska. — Warszawa, 1928. — 344 s.

Boroffka N., Sava E. Zur den steinernen «Zeptern / Stossel-Zeptern», «Miniatursaulen» und «Phalii» der Bronzezeit Eurasiens // Archaologische Mitteilungen aus Iran und Turan. — 1998. — Bd. 30. — S. 17—113.

Leskov A. Jüng- und spätbronzezeitliche Depotfunde im nördlichen Schwarzmeergebiet. 1: Prähistorische Bronzegefäße. — München, 1981. — Abt. 20, Bd. 5. — 113 S.

Makarenko N. La civilisation des Scythes et Hallstatt // Eurasia septentrionalis Antiqua. — Helsinki, 1930. — V. — S. 22—48.

Terenožkin A.I. Der Bronzekessel des Odessaer Museums // Mitteilungen der anthropologischen Gesellschaft. — 1962. — Bd. XCII. — S. 272—277.

Terenožkin A.I. Die Kimmerier und ihre Kultur // Die Hallstattkultur. Früherform europäischer Einheit. — Steyr, 1980. — S. 20—29.

V.V. Отрощенко

ПОСЛЕДНЯЯ СТАТЬЯ АЛЕКСЕЯ ИВАНОВИЧА ТЕРЕНОЖКИНА

Статья посвящена актуальной проблеме классификации, типологии и хронологии бронзовых клепанных котлов — сферы научных интересов А.И. Тереножкина. Он доказал, что такие котлы из-

готавливались в эпоху поздней бронзы, обосновал их периодизацию и вывел эти артефакты из контекста киммерийской археологии. Его концепция остается актуальной и оказалась ныне в эпицентре дискуссии старых и новых оппонентов.

Ключевые слова: Тереножкин, Бочкарев, Лесков, Демиденко, клепанные бронзовые котлы, эпоха поздней бронзы, «киммерийский» казус.

V.V. Otroshchenko

THE LAST ARTICLE OF OLEXIY IVANOVICH TERENOZHKIN

The article is devoted of actual problem of classification, typology and chronology of the bronze riveted caldrons — the sphere of scientific interests of O.I. Terenožkin. He is argued, that such caldrons were manufactured in Late Bronze age, made there division into periods and removed this artifacts out of context of Cimmerian archaeology. His conception is actual today and remain in the centre of discussion of the old and new opponents.

Keywords: Terenožkin, Bočhkarev, Leskov, Demidenko, the Late Bronze Age, riveting bronze caldrons, «kimmerian» incident.

Одержано 18.02.2017